

Muhit va xarakter
Eldor Xudoyberdiyev Uktamjonovich
Mutaxassislik: Adabiyotshunoslik (o'zbek adabiyoti)
2-bosqich

Erkin A'zam zamonaviy nasrimizning peshqadam vakillaridan biri. Uning rang-barang janr va mavzudagi hikoya, qissa, kinoqissa, dramatik asarlar, romanlari bugungi nasrimizning badiiy salmog'ini belgilashda muhim o'rin tutadi. Bu asarlarning barchasini tutashtirib turadigan nuqta boror: yozuvchi qahramonlarini davr o'zgarishlari vositasida kuzatadi. Xarakter va u tushgan sharoit doimo yozuvchining diqqat markazida. Erkin A'zam qahramonlari bugungi kunning odamlari, biz ko'rib, bilib, tanib yurgan odamlar, atrofimizdagi kishilar. Erkin A'zam qahramonlari qandaydir kitobiy, hayotiy yoxud romantik kayfiyatdagi havolarda yurgan xarakterda emas. Bu asarlarning sujetiga kirib borganingiz sari qahramonlar tanish va sinashta tuyulaveradi; go'yoki ko'cha-ko'yda, mahallada, ishxonada, yon atrofingizda ko'rgandek bo'laverasiz. Masalan, "Aralash qo'rg'on"da qartabozlik bahona fisqu fujur qilib o'tiradigan bekorchixo'jalar, "Suv yoqalab" asaridagi hangomalari, "Zabarjad"dagi qari qiz qismati, "Jannat o'zi qaydadur" asaridagi zamon o'zgarishlaridan talvasaga tushub, o'zlarini har ko'yga giriftor qilayotgan katta-kichik xarakterlar, epizodlar... Bular bugungi kunimizning odamlari, hayotda nimanidir rad etib, nimagadir talpinayotgan, nimanidir xohlab, nimadandir yuz burayotgan va shu jarayonda o'z fe'l-atforini, ko'rsatayotgan kishilar.

Inson xakteri, olimlarning aniqlashicha, yigirma besh yoshlarda shakllanar ekan. Xarakter o'z mohiyati bilan turli-tuman bo'ladi: sobit xarakter, muloyim xunik xarakter, tepsa tebrnmas, sharoit o'zgarishiga qarab turli tusga kirib, o'zgarib turadugan buqalamun xarakter va hakoza.

Erkin A'zamning ilk qissasi "Otoyining tug'ilgan yili" 1977-yil yozilgan. Shartakilik qissasi deb atalgan bu asarda turfa xakterdagi kishilarning bir qator obrazlari yaratilgan. Sujeti qahramon nutqi asosiga qurilgan bu qissada Asqar, Raxmatilla, Axmadxonov, Akbarova, shuningdek, qator epizodik obrazlar mavjud. Ramatilla sharoitga qarab ish tutadi, Axmadxonov, ya'ni adabiyot tarixi fani o'qituvchisi shoir-yozuvchilarning tug'ilgan yillari bo'yicha "mutaxassis", Akbarova – mish mishga, g'iybatga moyilroq "zamonaviy" qizlardan – uning faolligi va faoliyati shu doirada kechadi. Qissa Asqar tilidan hikoya qilinadi, u ham "farishta" emas. Sharttaki, o'jar, yuzing, beting demay gapiradiganlar xilidan. Talabalar hayotidan olingan bu asarda Asqar ana shu shartang fe'li bois ko'p qaltis vaziyatlarga tushadi.

"Besh bolasini ham qo'shib xotinini uydan haydagan tog'asiga :

-Endi bir durbin toping, bo'yingizga osasiz-da, o'tgan ketgan qiz-juvonni tomosha qilib yurasiz,- deb betamizlik bilan aql o'rgatsa;

...Leksiyani nima uchun yozib olmayotganligini so'ragan domlasiga:

-Darslikda bor gaplarni ko'chirib olishga odatlanmaganman,- deb sarkashlik qilsa...

Kim bo'ldi bu?"

Yozuvchi qahramonlariga silliq hayot yo'lini "ravo" ko'rmaydi. Hayot girdoblariga tushadigan holatlariga qarab xarakterlarning tub mohiyati ochiladi. Barqaror xarakter egalari bu hayot girdoblaridan osonlik bilan bo'lmasa-da chiqib ketadilar. O'tkinchi muhit ta'siriga tez beriladiganlar esa, o'z inon-ixtiyorlarini girdobga topshirib qo'yadilar.

Erkin A'zam qahramonlari juda katta ijtimoiy masalalar doirasida emas, kundalik turmush tashvishlari, ikir-chikirlari fonida tasvirlanadi. Mana "Javob" qissasi qahramoni Nuriddin Elchiyevga berilgan ta'rif:

"Elchiyevga o'xshagan odam hamma joydan, hamma idoradan topiladi. Ular majlisu mashvaratlarda ha deb ko'zga chalinavermaydi, hal qiluvchi ovozga ham ega emas, lozim paytdagina el qatori qo'l ko'tarib yoki chapak chalib qo'yadi, xolos. Bayram kunlariyu biror bir yorug'lik tegadigan taqsimot chog'larida ham bunaqalarni kamdan-kam tilga olamiz. Lekin, barchani shularsiz tasavvur etib bo'lmaydi: ommaviy sahnalarga odam kerak-ku! Mushkul vaziyatlarda, ayniqsa, birovning boshiga tashvish tushganda o'sha zahoti ularni qidirib qolamiz: beg'araz, beminnat, ishonchli. Ba'zilar haftalab ishxonada ko'rinmasligi mumkin, ammo u bir soat bo'lmasa, darrov bilinadi-qo'yadi – o'ni bor, o'ni! Kamtarin, kampsand, lekin boshqa odam bosalmaydigan, boshqa odam yarashmaydigan o'ni!"

Hayot va turmush yumishlari bilan andorman bo'lib, bir to'kisda yashayotgan Elchiyevga o'xshagan odamlar, yozuvchi ta'biri bilan aytganga "singan, portlagan, botinan portlagan" bir alfozda namoyon bo'ladi.

Nuriddin Elchiyev tabiatan keng fe'l, birovlarining dardu quvonchini o'zinikidek birdek qabul qiladigan, katta-kichik demay hamma bilan kirishib ketadigan "hammabop" odam. Atrofdigilarga mehribon, do'st, oilada namunali ota, oila boshlig'i, mehribon inson. Shunday kishi dabduristdan o'z joniga qasd qiladi! Sujetning tuguni ana shunda.

Turmushdan nolishni bilmagani kabi undan biror bir mo'jiza ham kutmaydi, bor baxtiga shukrona aytib yashashga odatlangan odamning birdan o'z joniga qasd qilishi noodatiy hol. Nega? Elchiyev shifoxonada yotib ana shu nega? nimaga? nima uchun?larga javob izlaydi. Uning o'zi ham qilmishidan "yer yorilsa-yu kirib ketsa". Nuriddin Elchiyev xotiralarga berilarkan, bosib o'tgan hayot yo'lini sarhisob qiladi: qanday yashadi, nima uchun yashadi, uning niyat, maqsad deb atayotgan narsalari hayot ummoni oldida biror chaqalik ahamiyat kasb etadimi?

Qahramon o'z-o'zini so'roqqa tutadi. Lekin qilmishiga jo'yali javob topolmaydi. Inson ruhiyatining so'z bilan, aqlu tafakkur bilan izohlash qiyin bo'lgan sirli jumboqlari bor. Yozuvchi qahramonini ana shu jumboqlarga ro'baro' qiladi.

Erkin A'zam asarlarining yana bir xususiyati haqida gapirib o'tish o'rinliki, yozuvchi biror bir asarida kitobxonni tayyor xulosalarga olib kelmaydi. "Javob" qissasida bo'lganidek muayyan yechimga kelish Nuriddin Elchiyevning, qoleversa kitobxonning inon-ixtiyorida. Boshqacha aytganda, yozuvchi qahramonini hayot yo'llaridan yetaklab yurmaydi, balki hayotning o'zi yo'lga solgan qahramonning yurish-turishini, ruhiyatini kuzatadi.

Odamzod sabru chidami bilan har qanday hayot zarbalarini ko'tara oladi, biroq arzimagan bahonayu sabab uni muvozanatdan chiqarib yuborishi mumkin. Elchiyev tushgan vziyat shunday. Balki hayot zarbalari Elchiyevni asta-sekinlik bilan

esankiratib kelgan bo'lsa-yu, o'sha arzimasek tuyulgan bahonayu sabab oxirgi, hal qiluvchi zarba bo'lgan bo'lsa-chi?

Yozuvchi davr, muhit bilan bog'liq o'zgarishlar vositasida qahramon ruhiyatini taftish qiladi. Kecha bilan bugunni qiyoslaydi.

“Shoirning to'yi” qissasi hayotiy voqealar asosida tiklangan. Usmon Nosir hayoti ba yubileyiga doir ayrim ma'lumotlar qissa sujetini tashkil qiladi desak to'g'riroq bo'ladi. Yozuvchi qahramonlarining aniq ismi shariflarini tilga olmay, balki ularning mansabiga, xarakteriga xos sifatlar bilan ataydi: Oqsoqol shoir, Mafkuraxonim, Ajoyib domla, Ma'shuqabegim, Jiyanbeka va hakoza. Ana shu imo-ishoralar qissa qahramonlarining kimligi to'g'risida yetarlicha ma'lumot bera oladi.

Qatag'on yillari shoirni tuxmatu bo'xton bilan qamatib, Uzoq sharqqa surgun qilganlar davr o'zgarib, shoirning nomi oqlangach, uning 80 yillik tadbirlariga boshqosh bo'ladilar. Ertaklardagi yalmog'iz kampir bir yumalab, go'zal qizga aylanganidek kecha shoirga qarshi guvohlik berganlar zamon o'zgarishi bilan fikrlarini o'zgartirib, tamoman o'zga odamga aylanadilar. Go'yoki kecha shoirni badnom qilganlar boshqa kishilaru bugun uni ko'kka ko'tarayotganlar boshqa kishilar. Tabiiyki, bu kishilar o'zlarini “farishta” ko'rsatib, barcha aybni zamonga to'nkaydilar.

Adib davr o'zgarishi bilan bog'liq jarayonlarni qahramonlarning orzu niyatlari, fe'l-atvori, ular ruhiyatidagi kechinmalar orqali kuzatar ekan, inson atalgan sir-sinoat va jumboqning mohiyatiga nazar soladi.

Yozuvchi oqsoqol shoirning psixologiyasini atroflicha ochadi. Oqsoqol jabrdiyda shoirning do'sti bo'lgan, unga tuxmat toshini birinchilardan bo'lib otgan ham oqsoqol shoir bo'ladi. Har qanday nutq – yolg'onchilik quroli. U faqat o'y-xayollaridagi haqiqatni tan oladi, lekin uni tashqariga chiqara olmaydi.

“Chizmayu loyihasi birovlar qo'lidagi, yolg'on asosga qurilgan bunday hayotga la'natlar bo'lsin! Endi bu imoratning biror g'ishtiga teginib bo'lmaydi – tekkaningiz zahoti bor bo'yi bilan to'kilib tushadi. Boya anjumanni ochayotib so'zlagan Oqsoqol gapida nima rostu nima yolg'onligini bilmasmidi? Bilganda qandoq! Lekin yolg'on gapirdi – boshqacha gapirolmasdi, boshqacha gapirmoqqa haqqi yo' edi. Hali aytilgan afsona mualliflari go'yo bir joyda yig'ilib o'zaro qasam bergan, uydirmalar zanjirini hech qachon uzmaslikka ont ichgan!

Qani eshitaylik-chi, anovi maddoh yana nimalar deb sayrayapti”.

Oqsoqol majlis to'rida o'tirib, davrani boshqarar ekan, jabrdiyda otashqalb shoir bilan bog'liq xotiralariga beriladi, ich-ichidan bo'lsa-da, mansabu martaba ilinjida vijdoninini boy berganligiga iqrar bo'ladi. Biroq endi – umr poyonida yuzdan niqobni olishga jur'at topolmaydi, yopiqli qozon yopiqlicha qolishi kerak.

Janozaga borgan dardini aytib yig'laydi deganlaridek, anjumanga yig'ilgan, minbarga chiqqanlarning ko'pchiligi yuzlariga niqob tutib asl qiyofalarini xaspo'shlayotga kishilar: birov haliyam o'zining tirikligini kimlargadir ko'rsatishga kelgan, birovi anjuman bahona “kattalar”ning nazariga tushmoqchi, birov mansab ilinjida, boshqa birov bir paytlar qilgan bo'xtonlari pinhona qolishini istaydi... Har boshda har xayol... Nihoyat yozuvchining zaharhanda nutqi o'zining kulminatsion nuqtasiga yetadi. Mana o'sha tasvir:

“... Zahmatkash domla o'sha kecha yurak o'ynog'i bo'lib, mijja qoqmay chiqdi. Stolda ishi behisob, qo'lyozmalar qalashib yotibdi – yaqinlashmoqqa esa yuragi betlamaydi. Xuddi oldin bir tazarru aytib, istig'for keltirib – poklanib olmog'i zarurdek. Mana, xayriyatki, ko'p yillik orzusi amalga oshdi – Otashqalbning tavallud anjumani, yaxshimi, yomonmi, harqalay o'tdi. Biroq ko'ngil alag'da, boshqa ishning boshini tutay yoki yotib dam olay desa, ko'z o'ngida nuqil bir manzara jonlanaveradi: qalin qarag'ayzor chetidagi g'arib qabristonda g'ribona mung'aygan bir qabr. Bir to'da odam uni zo'r berib kavlarmish-u, lahimdan g'ishtdan bo'lak hech narsa chiqmasmish. Na bir dona suyak, na bir parcha chirigan matoh, na birtola soch – faqat g'ish, g'isht, g'isht...”

Yozuvchi haq: shoirning go'riga nuqul g'isht qalagan ekan!

“Bayramdan boshqa kunlar” Erkin A'zamning navbatdagi qissalaridan biri.

Asar qahramoni Bakir oddiy, kamxarj oilada tug'ilib o'sgan, uning har kuni bayram qilishga tobi toqatiyam, imkoniyati ham yo'q, buning ustiga u tarbiya ko'rib o'sgan muhit bunaqa tarallabedodni ko'tarmaydi ham. Bakir kamtarin, kamgap, mehnatga o'rgangan, o'zbekona urf-odatlar ruhida tarbiya topgan. Biroq u sevib uylangan Bargidaning oila muhiti Bakirlar oilasining umuman teskarisi. Ularda axloq-odob, munosabatlar, yurish-turishlar, oilaviy ma'suliyat degan tushunchalar tamoman erkin. Bakir mana shu ikki oila mihitida yashashga mahkum. U muqaddas sanagan tuyg'ular ikkinchi muhitga kirib kelgandan so'ng shunchaki bir ermak qilinadigan almisoqdan qolgan odatlarga o'xshab boradi. Bakir Bargidalar va unung muhuti: ota-onasi, opasi, pochchasi, Safura va boshqalar to'qigan o'rgimchak to'ridan chiqishga harakat qiladi. Lekin kech bo'lgan, erk, inon-ixtiyor qo'ldan ketgan, buyog'iga chidamoq kerak, hayot deganlari sabru bardoshdan iborat. Ammo qachongacha?

“Bayramdan boshqa kunlar”dagi Bakir qanday xarakter kasb etadi? Uning xarakteri kuchlimi zaifmi? Bakir tabiatan ko'ngilchan, andishali. Biroq u tushgan muhit (ishda, oilaviy sharoit)da ko'ngilchanlik va andishalilikka o'rin yo'q. Shu bois uning fe'l-atvoridagi qat'iyat uncha sezilmaydi. Yolg'on, soxta, til uchida bo'layotgan nosamimiy munosabatlar uni “o'z yog'iga qovurish”ga olib keladi, ruhan yolg'izlanib qoladi, muhitning ko'zga ko'rinmas iskanjalaridan chiqishga harakat qiladi. Uning tushib qolgan situatsiyasidan chiqib ketishiga irodasi yetmaydi, ammo shu holatda qolmoqchi ham emas. Bargida va uning oilasidagi yengil-yelpi hayot, Chinnibekning munofiqliklari, pochchasining ma'nan buzuqligi, Ukkiboyevning tovlamachiligi (ishda), yor-birodarlaridan uzoqlashishi (o'z oilasidan) uni ruhiy qiynoqlarga, javobi noayon so'roqlarga soladi. U shu jarayonda o'zligini izlaydi.

Yozuvchi finalni ochiq qoldiradi, buyog'i kitobxonga, qolaversa, Bakirga havola.

Takidlash zarurki, xulosani ochiq qoldirish yozuvchining boshqa asarlari uchun ham xos xususiyat. Yozuvchi biror bir asarida kitobxonni tayyor xulosaga olib kelmaydi.

Asar sujetining muayyan bir yechimga, ya'ni xulosaga kelmasligi XX asrning 70-yillari, yanada aniqrog'i Erkin A'zamning avlodiga mansub ko'pgina yozuvchilarga xos xususiyat. Murod Muhammad Do'stning “Galatepaga qaytish”, “Lolazor”, Tog'ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar”, “Yulduzlar mangu

yonadi”, “Otamdan qolgan dalalar”, Xayriddin Sultonning “Adash karvon” kabi asarlari shunday asarlar sirasiga mansub.

Bu xususiyat 70-yillar va undan soʻng oʻzbek nasrida yangi ifoda hamda talqin tarzi paydo boʻlib, shakllanganligini anglatadi.

Sotsrealizm ruhida 70-yillargacha yaratilgan oʻzbek nasrida qahramonga munosabat va uning talqini umuman boshqacha edi. Jumladan, qahramon ijobiy (yoki salbiy) boʻlishi mumkin, u muayyan ijtimoiy gʻoyaning yalovbardori (yoki unga qarshi) boʻlmogʻi zarur, muayyan guruhning manfaatini himoya qilishi lozim (ishchilar, dehqonlar va boshqa), sotsiolistik axloq aqidalariga mos kelishi (oilada tinch-totuv, ishda namuna), komunistik idealarga sodiq, jamiyatning tarixiy revolyutsion taraqqiyotiga xizmat qilishi kerak. Bir soʻz bilan aytganda maʼlum bir gʻoyaning quroli boʻlmogʻi darkor. Yaʼni gʻoya insongamas, inson gʻoyaga xizmatga safarbar etiladi.

70-yillarda yaratilgan nasrdagi qahramonlar qiyofasida biz bunda “xizmatbardorlik”ni koʻrmaymiz. Gʻaybarov, Ziyodulla kal, Qoplon, Oymomo, Adash karvon, Nuriddin Elchiyev va boshqa xarakterlar nasrda kechayotgan oʻzgarishlarning namunalari edi. Bu xarakterlarning har biri oʻziga xos individualligi, originalligi, dunyoqarashining oʻzgachaligi, yurish-turishi, intilishi, feʼl-atvori, didi va boshqa belgilari bilan bir biridan keskin farq qiladi. Muhimi shundaki, bu xarakterlar yozuvchi tomonidan oʻylab, toʻqib chiqarilgan kitobiy qahramonlar emas, balki hayot haqiqatiga yuz burayotgan obrazlar edi. Inson turmushida, hayotda qanday boʻlsa, (oʻzining kam-koʻsti, yutuq-kamchiligi, illatiyu fazilati, bor budicha) shunday tasvirlanishi kerakligi, inson oʻzining faqat yaxshi yo yomon tomonlari bilan biryoqlama emas, nihoyatda murakkab individ ekanligi 70-yillar nasrida ifodasini topa bordiki, bu borada Erkin Aʼzamning rang- barang janrdagi asarlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аъзам Э. Кечикаётган одам. Т.: «Шарқ» нашриёти-матбаа акциядорлик жамияти, 2002.
2. Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980.
3. Умуров Х. Адабиёт назарияси. – Т.: Шарқ, 2002.
4. Quronov D. Adabiyothunoslikka kirish. Т.: Fan, 2007.

Ilmiy rahbar:

f.f.d., prof. Sh. Hasanov